

ARABCHA O'ZLASHMALAR SEMANTIKASI

Zikiryayeva Xurshidaxon Toxirjon qizi

Farg'ona davlat universiteti

magistranti

Annotatsiya: Ushbu tezisda o'zbek tiliga arab tilidan kirib kelgan o'zlashmalar, ularning semantik xususiyatlari, o'z qatlam hamda o'zlashgan qatlamning o'ziga xos xususiyatlari, o'zlashma va kalkalash o'rtasidagi asosiy farqlar hamda o'zlashmalar turlari tadqiq etiladi, ularning leksik-semantik xususiyatlari misollar orqali tahlilga olinadi.

Kalit so'zlar: o'z qatlam, o'zlashgan qatlam, semantik o'zgarish, kalkalash, o'zlashmalar turlari.

Аннотация: В статье рассматриваются заимствования, вошедшие в узбекский язык из арабского языка, их семантические свойства, специфика исконных и ассимилированных пластов, основные отличия ассимиляции от калькации, виды заимствований. Их лексические и семантические свойства анализируются на примерах.

Ключевые слова: аборигенный слой, ассимилированный слой, семантическое изменение, адаптация, типы ассимиляции.

Abstract: This article examines the borrowings that have entered the Uzbek language from Arabic, their semantic features, the specific features of the native and assimilated layers, the main differences between assimilation and borrowing, and the types of borrowings. Their lexical and semantic features are analyzed through examples.

Keywords: native layer, assimilated layer, semantic change, borrowing, types of borrowings.

Kirish

O'zbek tilining boy lug'aviy xazinasini ko'p asrlik tarixiy, madaniy va diniy ta'sirlar mahsuli sifatida shakllangan bo'lib, ayniqsa arab tilidan kirib kelgan o'zlashmalar muhim o'rin egallaydi. Arabcha leksik birliklar nafaqat diniy va falsafiy atamalarda, balki maishiy, siyosiy, ijtimoiy va adabiy sohalarda keng qo'llaniladi. Ayniqsa, Alisher Navoiy asarlarida arabcha o'zlashmalar chuqur ma'no yukiga ega bo'lib, ular semantik jihatdan ham boy va rang-barangdir. Ushbu tezisda arabcha o'zlashmalar tahlil qilinib, ularning semantik o'zgarish shakllari Alisher Navoiy asarlari asosida tahlil qilinadi. Arab tilidan o'zlashmalar asosan diniy va madaniy

aloqalar natijasida kirib kelgan. Arabcha o'zlashmalar ikki asosiy toifaga bo'linadi: 1) sof shaklda o'zlashganlar (masalan, ilm, din, zuhd); 2) fonetik va morfologik o'zgarishga uchraganlar (masalan, kitob – kitobxon, adl – adolat). Ularning semantik xususiyatlari esa vaqt o'tishi bilan sezilarli o'zgarishlarga uchragan. Tilshunoslikda semantik o'zgarish quyidagi shakllarda yuz beradi:

a) torayish – so'z ma'nosining muayyan kontekstda torayib borishi.

b) kengayish (generallashuv): so'z ma'nosining umumlashuvi.

c) ma'no ko'chishi (metafora/metonimiya asosida): so'zning yangi kontekstda boshqa ma'noni anglatishi.

d) ijobiylashuv/salbiylashuv: so'zning ma'no ifoda rangida ijobiy yoki salbiy ohang kasb etishi.

Torayish: Zuhd so'zi arab tilida “dunyodan voz kechish, tark” ma'nolarida ishlatiladi. Navoiyda u ko'proq “diniy poklik” bilan bog'liq kontekstda ishlatiladi:

Zuhd ila pok bo'ldi ruxi muqaddas,
Dunyodin holi bo'ldi qalbi mutavassil.

(Nasoim ul-muhabbat)

Bu yerda “zuhd” faqat diniy hayot tarzining belgisi sifatida toraygan.

Kengayish: Ilm so'zi arab tilida faqat bilim degan umumiy tushunchani bildiradi. Navoiyda u kengroq – ilohiyot, hikmat, hatto tajriba sifatida ham ishlatilgan:

Ilm bilmas erkak sanga andin xatar yo'qkim yo'q
Zahr yemas kim aning ilmida zar yo'q.

(Xazoyin ul-maoniy,)

Ma'no ko'chishi (metafora): Qalb arab tilida “yurak” ma'nosini bildirsa-da, Navoiyda u ko'ngil, his, ruh, hatto axloqiy markaz sifatida ham ishlatiladi:

Qalbingni soch aylagin, bir zarrasi ersa menga,
O'zimni tashlar edim, bir dam seni bo'lmoq uchun.

(Lison ut-tayr)

Bu ma'noda qalb – shunchaki jismaniy a'zo emas, balki ruhiy-axloqiy markazdir

Salbiylashuv: Nifoq – dastlab diniy atama bo'lsa-da, Navoiyda bu so'z ijtimoiy illat, ikkiyuzlamachilik, riyokorlik ma'nosida keng salbiy tus olgan:

Nifoq ila tuzilgan so'z – zahru panh izhorida,
Visol deb ko'rgan kishi – ayriliqdek azob olar.

Xulosa: Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, arabcha o'zlashmalar Alisher Navoiy asarlarida nafaqat fonetik yoki morfologik jihatdan, balki semantik darajada ham o'ziga xos o'zgarishlarga uchragan. Bu o'zgarishlar faqat til ichidagi emas, balki madaniy, diniy, ijtimoiy jarayonlarning mahsuli sifatida qaralishi lozim. Semantik

torayish, kengayish, ijobiylashuv va salbiylashuvlar – bu jarayonlarning tabiiy natijalaridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisher Navoiy. Xazoyin-ul-maoniy. – Toshkent: Fan, 1999.
2. Alisher Navoiy. Lison ut-Tayr. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2012.
3. Muhammadjonov A. O'zbek tilining arabcha o'zlashmalari. – Toshkent: O'zR FA, 2008.
4. Suyunov A. Semasiologiya asoslari. – Samarqand: SamDU, 2005.
5. Al-Azhari. Taj al-'Arus min Jawahir al-Qamus. – Bayrut: Dar al-Fikr, 1986.

